

TUSKÉS GÁBOR
KNAPP ÉVAPADÁNYI BIRÓ MÁRTON ÉS A
DUNÁNTÚLI PROTESTANTIZMUS

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök alakja, tevékenysége és a vallási életre gyakorolt hatása hosszú időn át egymástól jelentősen eltérő megítélésben részesült a katolikus és a protestáns egyháztörténetírásban. Ennek az eltérő megítélésnek az egyoldalú felekezeti szempontok érvényesülésén túli oka elsősorban az, hogy a püspök működésére vonatkozó források egy része ma is feltáratlan. Különösen érvényes ez a megállapítás Padányinak a protestáns felekezetekhez fűződő viszonyára, amely bár a különböző nézetek egyik fő ütköző pontja, mégis több olyan jelentős forráscsoportot tudunk számba venni, amely ezideig részben vagy teljes egészében elkerülte a kutatás figyelmét.

A források részleges feltártságán és az egyoldalú forrásismereten kívül a téma vizsgálatának másik nehezítő körülménye, hogy a történetírás általában szívesebben foglalkozik a történeti folyamatok olyan szereplőivel, akik egy adott elképzelés szerinti fejlődés irányába hatnak, un. előrevivő vagy előremutató jelenségek, míg az adott korban túlhaladottnak, kevésbé korszerűnek ítélt személyiségek és gyakran restaurációs törekvéseknek minősített megnyilvánulásaik rendszerint kevesebb figyelemben részesülnek. Ennek a megközelítésnek egyik veszélye abban rejlik, hogy az adott történeti korszakokról így megrajzolt kép töredékes marad, mivel hiányoznak belőle a korszak lezáró fejezetének, utóregzéseiének sajátosságai. Különösen fennáll ez a veszély akkor, amikor valaki nem az őt közvetlenül megelőző évtizedekhez kapcsolódik, hanem – mint például Padányi a kezdődő felvilágosodás idején a barokk fénykorához – egy korábbi korszakhoz nyúl vissza. Talán nem szükséges külön bizonyítani, hogy az ilyen, a maguk korában „korszerűtlen”-nek, megkésettnek számító személyiségek vizsgálata nemcsak az őket megelőző korszakok megértését teheti teljesebbé, hanem hozzájárulhat az éppen születőben lévő új keletkezési körülményeinek és történeti sajátosságainak tisztázásához is.

Padányi Bíró Márton működését egyetlen mondatban összefoglalva úgy is jellemezhetjük, hogy a saját korában egy szűk társadalmi rétegben már konzervatívnak számító eszméknek volt a továbbvivője és a szélesebb rétegek felé közvetítője. Ha azonban olyan kérdésekre keresünk választ, hogy például milyen eszközökkel, milyen társadalmi, politikai, vallási körülmények között, a mindennapi élet és vallásosság szempontjából milyen gyakorlati eredménnyel ment végbe és milyen társadalmi reakciókat váltott ki ez a közvetítő tevékenység, már lényegesen bizonytalanabb talajon mozgunk a válaszadásban. Ezért a továbbiakban a Padányi és a protestantizmus kapcsolatára vonatkozó főbb tudományos nézetek ütköztetése és a téma szempontjából releváns mozzanatokat kiemelő rövid életrajz felvázolása után a püspök protestánsokat is érintő egyházszervező és pasztorációs tevékenységének, áhítatirodalmi munkássága vonatkozó részeinek és a szélesebb rétegek vallásosságára gyakorolt hatásának újraértelmezésére teszünk kísérletet, különös tekintettel az ilyen szempontból csak részben kiaknázott forrásokra. Mindezen túlmenően Padányi protestantizmushoz fűződő viszonya fényt vet az abszolutisztikus államhatalom és az egyházak közti kapcsolat 18. század közepi alakulásának eddig kevésbé vizsgált területeire, a vallási türelem gondolatának és az állam politikai stabilitásának összefüggéseire.

1. Historiográfiai áttekintés

Padányi korabeli protestáns megítélésére nyomtatott forrás a sajtócenzura miatt nem áll rendelkezésre. Annál figyelemreméltóbb Pados Ferenc esperes Padányi halála után 12 évvel, 1774-ben keletkezett kéziratos feljegyzése a veszprémi református egyházmegye elárvult ekklézsiáiról.¹ Ebben az esperes a korabeli tanúságtételek és írott források alapján tárgyilagos hangnemben hű képet rajzol Bíró Márton erőszakos templomfoglalásairól, protestánsok elleni pereskedéseiről, fenyegetéseiről, a vár-

megei hatalom protestánsok elleni felhasználásáról stb. Thury Etele a 19. század végén a zánkai református templom visszafoglalása kapcsán már Bíró „dühöngései”-ről, „örjöngésig vitt kegyetlenkedései”-ről ír.² Ezt követően a protestáns történetírás a kortárs katolikus püspökök közül Padányival foglalkozik a legtöbbit, s a figyelem Enchiridion c. könyvére összpontosul. A Zsilinszky-féle egyháztörténet például foglalkozik a mű keletkezési körülményeivel, tartalmával, diplomáciai következményeivel, ugyanakkor Bíró „közönséges tehetségű ember”-nek nevezi, s bár stílusától nem tagadja meg az eredetiséget, benne megítélése szerint „az erő durvasággal párosul”, könyve hangját pedig, melyben – mint írja – „eretneküldözésre izgatott”, „bárdolatlan”-nak, „uszító”-nak mondja.³ Ugyanez a munka másutt megemlíti a Bíró püspöksége idején bebörtönzött protestáns lelkészeket,⁴ valamint a prédikátorok „valóságos üldöző rémé”-nek mondott püspök vizitációit a református lelkészeknél.⁵ A Bíró Sándor és Szilágyi István szerkesztésében 1949-ben megjelent református egyháztörténet a Mária Terézia korában újrainduló ellenreformációs hullám bemutatása közben már valamivel tárgyilagosabban, de lényegében hasonló értelemben szól Bíró vizitációiról.⁶ Ezek a kiragadott példák már jelzik, hogy Bíró elfogulatlan megítélése és tevékenységének tanulmányozása a protestáns egyháztörténetírásban milyen főbb nehézségekbe ütközik.

Míg a protestáns történetírásban a Padányi-jelenség terén a protestáns-gyűlölet irányában mutatkoznak bizonyos torzítások és túlzások, a katolikus egyháztörténetírás elsősorban a püspök terítő és egyházszervező tevékenységének eredményességére helyezi a hangsúlyt. Hornig Károly Padányi naplójának kiadása kapcsán nem ad átfogó értékelést, a szempontunkból leginkább érdekes Rómába küldött két püspöki jelentés adatait pedig minden kommentár nélkül közli.⁷ Pehm József terjedelmes Padányi-monográfiája alapos forrásfeltárás nyomán kiegyensúlyozott véleményalkotásra törekszik ugyan a püs-

pök protestánsokhoz való viszonyának megítélésében, a protestánsokkal kapcsolatos módszereit és elképzeléseit mégis többhelyütt a 20. századi vallási helyzet szempontjából igyekszik igazolni.⁸ Hermann Egyed egyháztörténete Padányi tevékenységét a török uralom alatt álló területeken felbomlott katolikus egyházi szervezet helyreállítása iránti igénnyel teszi érthetővé, s a szervezés fénykorát a Dunántúlon Padányi püspöksége idejére helyezi.⁹ Hermann inkább pozitív emberi vonásait hangsúlyozza, kimutatja a protestánsokról vallott felfogásának előzményeit és korabeli párhuzamait, s felhívja a figyelmet arra, hogy a püspök az egyházmegyéje területi integritását fenyegető horvát katolikus papokkal szemben is ugyanolyan eréllyel lépett fel, mint a protestantizmussal kapcsolatban.¹⁰ Az Enchiridionnal összefüggésben Pehm nyomán Hermann utal arra, hogy a könyv udvari megítélésében a politikai bonyodalmaktól való félelmen kívül szerepet játszott az udvari körök eltávolodása is saját korábbi egyházpolitikai nézeteitől.¹¹ Mindez mutatja, hogy bár a katolikus egyháztörténet több ponton új megvilágításba helyezi Biró Márton alakját és a protestantizmussal kapcsolatos tevékenységét, véleményalkotása mégsem mentes az egyoldalúságtól.

Végül vessünk egy pillantást a felekezethez nem kapcsolódó, „világi” történetírás Padányi-képére. Marczali Henrik például Biró Mártont „kemény, energikus, magyaros”, „megalkuvást nem ismerő” embernek mondja, miközben széles egyháztörténeti és -politikai háttér előtt mutatja be az Enchiridion előzményeit, főbb tételeit és az általa kiváltott reakciókat.¹² Marczali felhívja a figyelmet arra is, hogy az ellenreformáció támadásai ebben az időszakban sokhelyütt dacos ellenállást hoztak létre, és a valóságos vallási helyzet megítélésében óvatosságra van szükség.¹³ Szekfű Gyula átfogó történeti szintézisében független ítéletet alkot, amikor a 18. századi katolikus uralmi törekvések keretében a protestantizmussal kapcsolatos nézetek között Biróét a leg-szélsőségesebbnek nevezi, alapvető tévedéseit pedig az államhatalom katolikus jóindulata iránti túlzott optimizmusban, a katolikus egyházi tradíció hitelesítéséről vallott felfogásával való szembekerülésben és az állam egyházi célokra történő igénybevételeiben rejlő veszélyek fel nem ismerésében jelöli meg.¹⁴ Szekfű a magyar barokk állam- és társadalomfelfogás jellemzőinek hosszán idézi Padányinak az 1741. évi országgyű-

lésen Mária Terézia koronázása alkalmával mondott egyik beszédét,¹⁵ amely egyben példázza Biró nem mindenütt elismert képpalkotó fantáziáját, szónoki képességét és irodalmi tehetségét.¹⁶ A nézetek különbözőségének érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy művelődéstörténeti szintézisében Kosáry Domonkos Padányit a katolikus restauráció újabb szakasza „különösen elszánt és erőszakos képviselőjé”-nek és „ünnepelesen bonyolult barokk szónoklatok szerzőjé”-nek nevezi, majd rámutat arra az ellentmondásra, amely a magyar protestantizmus fizikai megsemmisítésének gondolatát felvető Enchiridion betiltása és Biró gyakorlati térítő tevékenységének zavartalan folytatása között megfigyelhető.¹⁷ Az idézett példák alapján megállapíthatjuk, Padányi Biró Márton és a protestantizmus kapcsolatának képe a különböző kiindulású történeti megközelítésekben egymástól több ponton eltérő vonásokat mutat, ami már önmagában is kellőképpen indokolja a kérdés beható vizsgálatát.

2. Életpálya

Biró Márton 1696-ban született a csallóközi Padány faluban praediális egyházi nemesi családból.¹⁸ Szülei vegyesházasságban éltek: apja kiterjedt rokonságával együtt református, anyja katolikus. Az alistáli református templomban keresztelték, keresztzülei is reformátusok. Ennek kapcsán érdemes felidéznünk, hogy a 17. századi ellenreformáció olyan vezető egyéniségei, mint Forgách, Pázmány, Lósy és Kollonich érsekek is mind protestáns származásúak. Apja már születése előtt meghalt, anyja özvegyen neveli 3–4 éves koráig, aki ekkor másodszor is férjhez megy, fiát pedig Jászárokszállásra viszi és további nevelését katolikus rokonságára bizza. Alapfokú tanulmányait jezsuitáknál, piaristáknál és más katolikus gimnáziumokban folytatja nehéz anyagi körülmények között. Veszprémben kéri felvételét a kispapok közé, a teológiát Nagyszombatban végzi, 1722-ben pappá szentelik. A következő évben a Fejér megyei Bicskére kerül plébánosnak. A csaknem teljesen református lakosságú mezővárosban a 16. század óta nem járt katolikus pap, de Batthyány Lajos kancellár, a helykegyura 1701-ben elvette a reformátusoktól a templomot és a katolikusoknak adta. Bicskei plébánosként mintegy kicsiben mindazokat az eszközöket igénybe veszi, ame-

lyekkel majd veszprémi püspökként is élni fog: a település életrendjét szabályozó törekvéseit (harangozás, munkatiltalom stb.) az egész lakosságra, így a reformátusokra is kiterjeszti, az anyakönyveket szigorúan vezeti, vegyesházasságot nem köt, a temetéseken magyar beszédet mond, melyekre a reformátusok is eljárnak, a katolikus templom tornyából korábban elvitt harangot visszaszerzi, restauráltatja a plébánia-épületet.

1728-ban a felsőörsi prépostság javadalmasa, a következő évben veszprémi kanonok lett, 1733-tól veszprémi székesegyházi főesperes, 1734-től pedig püspöki helynök. Felsőörsi prépostként eszköztára tovább bővül: a préposti fundusról a református lelkészt és iskolamestert elűzi, épületeiket lebontatja, plébániát szervez, az általa helyreállított templom felszentelésekor a veszprémi katolikusok és a helybeli reformátusok között összeütközésre is sor kerül. Püspöki helynökként azt az Acsády Ádámot képviseli, akinek korábbi működése nem hagyott mély nyomokat az egyházmegye történetében.¹⁹ A betegeskedő Acsády láthatóan mérsékelni igyekszik radikális intézkedéseit, 1739-ben el is mozditja a helynökségtől, majd megbékül vele. Az 1741-es pozsonyi országgyűlésen a veszprémi káptalan követe, itteni szereplése nyomán a legmagasabb körök is felfigyelnek rá. Acsády halála után, még püspökké való kinevezése előtt az egész egyházmegyre érvényes rendeletet ad ki, melyben többek között megtiltja a vegyesházasságokat, az ezekből született mindkét nemű gyermekek nevelését katolikus szellemben kívánja, s a protestáns lelkészeknek is megtiltja a vegyes vallású jegyesek összeadását. Püspöki kinevezésével 1745-ben egyben Veszprém vármegye főispánja és inkább névleges címként a királynő kancellárja lesz, majd 1746-ban magyar királyi tanácsosnak, a következő évben pedig valóságos belső titkos tanácsosnak nevezik ki, ami egyben utal arra, hogy pályája csúcán a királyi udvar teljes bizalmát élvezi.

Püspöki kinevezésével egy olyan, a fél Dunántúlra kiterjedő egyházmegye élére kerül, amelynek püspöki székhelyét többségében protestánsok lakják, amelyben a török uralom alatt a falvak mintegy háromnegyed része elpusztult, a katolikus egyházszerkezet, -igazgatás és birtokrendszer széttzilárdott, a lakosság többsége valamelyik protestáns felekezethez tartozik, s a kevés számú katolikus alsópapság sem áll

hivatása magaslatán.²⁰ Az előbb említett ok is hozzájárult ahhoz, hogy püspöki palotáját nem Veszprém, hanem a 17. század vége óta híres záradokhelye révén az erősödő dunántúli katolicizmus egyik központjának számító Sümegen kezdi építeni. Nagy lendülettel fog az immár az egész egyházmegyére kiterjedő egyházszervező és pasztorációs tevékenységhez, melynek elvi-teológiai alapjait az 1750-ben megjelent Enchiridion-ban fejt ki részletesen.²¹ A mű által előidézett legfelső szintű nemzetközi diplomáciai bonyodalom, a magyar protestánsok kérésére II. Frigyes közvetett intervenciója a pápánál, majd a könyv elkoboztatása a császári udvar részéről jelentős megrázkódást okoz neki, pályája mintegy belső törést szenved. Nem sok sikerrel vesz részt az 1751. évi országgyűlésen, jogi harcai és pereit – köztük elsősorban különböző protestáns gyülekezetekkel, valamint saját egyházmegyéje szerzeteseivel és a zágrábi püspökséggel – ettől kezdve szinte állandósulnak, főispáni tevékenységét két alkalommal királyi bizottság vizsgálja felül. Udvari kapcsolatai lazulnak, egy királyi rendelet engedély nélküli kinyomtatásáért 1757-ben királyi nemtetszést nyilvánítanak neki. 1752-ben és 1757-ben terjedelmes jelentést küld Rómába egyházmegyéje vallási helyzetéről és eddigi tevékenységéről, melyért mértéktartó elismerésben részesül. Közben állandóan küzd az Enchiridion egyházi engedélyezéséért, amely azonban csak közvetlenül halála előtt adatik meg neki. Püspöksége utolsó éveiben csalódott, visszahúzódó, fáradt, keserű ember, egészségi állapota romlik, halála előtt két évvel utódlási joggal segédpüspököt kap, s 1762-ben 67 éves korában meghal. Halála után nem sokkal alakja körül megindul a legendaképződés, emléke a szélesebb rétegek körében hosszú ideig fennmaradt.

3. Egyházszervezés

Az életpálya vázlatos áttekintése után vegyük szemügyre Biró Márton egyházszervező tevékenységének a protestáns felekezeteket is érintő főbb vonásait. Az 1745. dec. 8-án kelt királyi rendelet értelmében Biró megbízást kap az egyházmegyéje területén élő nem katolikus lelkészek, imaházak meglátogatására is, a püspök tehát az egyházmegye egész lakosságát hatáskörébe tartozónak tekinthette.²² Egyházlátogatásai során következetesen felkeresi a protestáns templomokat és lelkészeket,

ez utóbbiakat kikérdezi, a protestáns gyülekezetekben is prédikál. Megkétszerezi a főesperességek számát, gondot fordít a papképzésre, s legfőbb törekvései közé tartozik a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok számának növelése, aminek érdekében a régi építmények helyreállítása és újak emelése mellett – szükség esetén főispáni hatalmával is élve – a protestáns tulajdonban lévő templomok elvételeitől és a protestáns egyházi tisztségviselők elűzésétől sem riad vissza. A veszprémi egyházmegye területén a 17. század közepére csaknem 500-ról 5-re zsugorodott plébániák száma a század második felében lassan emelkedni kezd, majd püspökségének kezdetére 90-re szaporodik,²³ Biró 17 év alatt ezt a számot csaknem megkétszerezi.²⁴ Emellett 93 új templomot épít, az egyházmegyéjében helyreállított templomok és kápolnák száma összesen 112, 28 helyre pedig katolikus iskolamestert vezet be.²⁵

A plébániák létesítésének egyik első lépése gyakran a protestáns kézben lévő templomok el-, illetve visszafoglalása. Biró idejében több, mint félszáz templomot és imaházat foglaltak vissza elsősorban a protestánsoktól, de más felekezetűektől visszaszerzett templomról is tudunk.²⁶ Nem egy alkalommal kerül sor a másvallásúak kezén lévő templomok lerombolására, a protestáns imaház használatának akadályozására, a prédikátor vagy iskolamester, sőt néha a protestáns lakosság elűzésére. Ezekben az esetekben Biró a néha egyoldalúan értelmezett királyi rendeletekre, a földesúri jogra vagy a korábbi katolikus birtoklásra hivatkozik, s szükség esetén vármegyei vagy kegyúri támogatást is igénybe vesz. A megszerzett vagy újonnan épített templomot ellátja a szükséges egyházi felszereléssel, katolikus papot és/vagy iskolamestert vezet be, akinek fenntartásáról gondoskodik. Azokon a helyeken, ahol ilyen úton nem remélt gyors eredményt, így mindenekelőtt a vegyes vallású és a protestáns többségű településeken, a harcot jogi úton folytatta, amely sokszor éveken át elhúzódott.²⁷

Mindennek következtében nemcsak az egyházszervezet, hanem a vallásgyakorlat szerkezete is az egész egyházmegye területén jelentős mértékben átalakult, amit a protestáns lelkésszel, illetve lakossággal rendelkező települések számának megváltozása is jól érzékeltet. A 17. század közepi 16 protestáns lelkésszel szemben a 18. század első harmadának végén 141 település rendelkezik pro-

testáns lelkésszel az egyházmegyében, a részben vagy teljesen protestáns települések száma 159. Ezek közül mindössze 7 helyen van katolikus pap, 22-ben a szomszédos plébános vagy szerzetes látja el a szolgálatot.²⁸ Biró püspöksége alatt összesen 28 helyről űzik el a protestáns lelkészt, azoknak a helyeknek a száma pedig, ahol ez idő alatt a protestáns vallásgyakorlat megszűnt, összesen 40.²⁹ Ez azt mutatja, hogy a protestáns lakosságú települések száma Biró idejében csaknem egyharmaddal, a protestáns lelkésszel rendelkező települések száma pedig csaknem egynegyeddel csökkent. Ez a csökkenés akkor igazán szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok megszorodása ugyanabban az időszakban részben éppen a protestáns egyházszervezet visszaszorítása révén történt. Minde mellett Biró Márton egyházszervező tevékenysége több alkalommal jelentős ellenállásba ütközött: az évekig elhúzódó peres ügyeken és a bizonyos mértékű stabilizáción kívül ezt tanúsítják azok az esetek, amikor a protestánsok tettlegességhez folyamodnak.³⁰

4. Pasztoráció

A katolikus egyházszervezet kiépítése csupán a keretet adta Biró széles körű pasztorációs tevékenységének, amelyben a protestáns ellenes tendenciák ismét előtérben állnak. Különösen kedveli a nagy tömegeket megmozgató, látványos, s éppen ezért a más felekezetűekre is hatással lévő áhítatformákat.³¹ Felvirágoztatja a körmeneteket, záradoklatokat, speciális alkalmakra való népi áhítatgyakorlatokat, a szentek – így elsősorban Vendel – tiszteletét, súlyt helyez az egyházi év jeles ünnepeire, s mindezt nemcsak a szigorúan ellenőrzött papságon keresztül, hanem számos ünnepi megnyilvánuláson maga is részt vesz. Legkedveltebb áhítatformája a szentháromság kultusz, amit – nem utolsósorban protestáns ellenes színezete miatt – széles körben terjeszt. Ez az áhítatforma Közép-Európában a 16–17. században éli fénykorát: a törökkel és a protestantizmussal vívott harcban a katolikus hitvallás szimbóluma, s egyben része a császári hatalom vallási legitimációjának.³² A 18. század közepére a felső társadalmi rétegek körében mindhárom vonatkozásban veszt aktualitásából, Biró mégis alkalmasnak találja arra, hogy segítségével a szé-

lesebb rétegek vallási életét fellendítse, s hathatós eszközként használja fel a protestáns felekezetekkel szemben. Az áhítatformával még bicskei plébános korában kerül közelebbi kapcsolatba, amikor a királyi udvar által 1725-ben megszervezett budai szentháromság társulat előtt prédikál. A társulatot püspökként az egész egyházmegyére kiterjeszti, s társadalmi, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül minden hívét a társulat tagjának jelenti ki. A társulati tagoknak külön szabályokat és áhítatformákat szerkeszt, amelyeket több nyelven nagy példányszámban nyomtatásban is megjelentet.³³ Ezek közül legelterjedtebb a szentháromság naponta közösen végzett ányagi olvasója,³⁴ amelyet gyakran maga vezet be ott, ahol még nem ismerik. A mágikus vonásoktól sem mentes újholdvasárnapi körmeneteket is összekapcsolja a szentháromság tisztelettel, amikor hordozható szentháromság szobrokat készíttet, és a körmeneteken ezeket viteti a legnagyobb fényvel. A külön erre a célra készített háromszögletű perselyben összegyűlt adományokat karitatív, szociális célokra fordíttatja. A veszprémi székesegyház előtt 1750-ben hatalmas szentháromság szobrot emeltet, amely előképe az egyházmegye számos településén állított, szerényebb méretű és kvalitású köztéri szentháromság emlékeknek. A szentháromság tisztelet fokozása érdekében megjelentetett kiadványaiban nemcsak a kultusz protestáns ellenes vonását hangsúlyozza, hanem felhasználja ezeket a protestantizmussal kapcsolatos gyakorlati elveinek (így például a vegyesházasságok tiltásának, az ilyen házasságból származó gyermekek katolikus nevelésének, a katolikus ünnepek protestánsokra is kötelező voltának)³⁵ a hirdetésére is. Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy – mint maga írja egyik levelében – a szentháromság tisztelete terjedt a protestánsok körében is, s hogy a szentháromsággal kapcsolatos áhítatgyakorlatok jelentős számú áttérést eredményeztek.³⁶

Bíró pasztorációs tevékenységének másik hatásos eszköze a prédikáció. Beszédeit, melyek a bennük rögzített különböző néphagyományoknak és Bíró protestantizmushoz való viszonyának egyaránt fontos forrásai, rendszerint magyar nyelven, népies stílusban mondta, majd utóbb kidolgozva nagy számban, több kiadásban nyomtatásban is megjelentette. A nem katolikus felekezetek pellengére állításában változatos nyelvi eszközöket használ: a protestantizmus nála „*Jelki sántikálás*”, „*eleiktől*

nyomzott sötétség”, másutt „*nagyralátó, fényen néző, főbb pökő kevély*”,³⁷ „*a magok értelme és agyok veleje után járó, okoskodó eretnek*”-ről beszél.³⁸ A beszédek alkalma és tartalma között általában szoros a kapcsolat: így például a Szt. Simon és Judás apostolok napján 1724-ben mondott beszédében a szentekről vallott kálvini tanítást bírálja.³⁹ az 1729-ben úrnapiján „*számtalan kálvinistaság és lutheránusság jelenlétében*” mondott beszédében az oltárszentségről vallott katolikus és protestáns tanítás különbségét ismerteti,⁴⁰ egy másik prédikációjában pedig a házasságot „*ördögi találmány*”-nak mondó protestáns felfogást kárhóztatja.⁴¹ Szemére hányja a protestánsoknak, hogy térítő törekvéseik elsősorban a katolikus Európára irányulnak, és a világ távolabbi pogány részeire nem mennek téríteni.⁴² Több alkalommal a protestantizmus idegen eredetét hangsúlyozza a régi magyar katolikus hittel szemben.⁴³ A „*csupa eretnek helység*”-nek mondott Hagymáskéren például így szólítja meg hallgatóit: „*ne igyekezetek már ez után magatoknak új vezért, úgy mint Kálvinus Jánost, Luther Márton, vagy más akármely ámitó hamis új prófétát keresni és szerezni: Ne mennyetek vissza Egyiptusba az ördögnek hatalma alá*”, majd így folytatja: „*Már most különösen titeket szállítak meg hagymáskéri kálvinista lakosok. Oh, szegény husban zabálló, és büdös hagymában gyönyörködő Egyiptusok, vagyis Egyiptusnak rabjai, szolgálói*”. Ezt követően hosszú etimológizálásba kezd, melyben a település nevét használja fel a megtérésre való felszólításra.⁴⁴ Nem sok gyakorlati eredménye lehetett ennek a beszédnek, mert Bíró hat év múlva, 1752 húsvétján ismét Hagymáskéren prédikál abból az alkalomból, hogy a kálvinista prédikátort és iskolamestert elűzette, az oratóriumot leromboltatta, a faluban pedig csak „*kevés számú együgyű római hiten lévő*” van.⁴⁵ Az 1746-ban Móron mondott beszédével a település kegyurának azt a szándékát támogatta, amivel az a kálvinista prédikátor halála után meg akarta akadályozni új prédikátor behozását.⁴⁶ Előfordul az is, hogy a protestáns felekezetek pozitív értelemben szerepelnek a prédikációban. Egyik Szt. Márton napi beszédében például a templomba járásban buzgó protestánsokat így állítja példaként a katolikusok elé: „*ezek a lutheránusok és kálvinisták alig hallják a harangszót, legottan nem csak vasárnapokon, de még hétköznap is ugyan tolyongva sietve sietnek az ő imád-*

ságos házokba. Egyedül mi anya hitű katolikusok . . . olly restek, gondviseletlenek és magunk felejtettek vagyunk, hogy majd legnagyobb tunyaságot mutatunk a mi lelkünk üdvösségének keresésében.”⁴⁷ Ez az idézet egyben rávilágít arra, hogy Bíró fő céljai közé tartozott a „*hideg katolikusok*” vallásosságának felébresztése és hitben való megerősítése.

Beszédeinek egyik kedvelt alkalmai voltak a nyilvános áttérések, melyek szélesebb rétegekre gyakorolt hatása minden bizonnyal jelentős volt. Így például 1746 Szt. Márton napján a veszprémi székesegyházban egy zsidó család,⁴⁸ 1747 nagycsütörtökjén a nemesdédi prédikátor,⁴⁹ 1748-ban Sümegen két szülőföldjéről való kálvinista és egy morvaországi zsidó,⁵⁰ ugyanebben az évben Veszprémben⁵¹ és Magyarbarnakon⁵² a magyarbarnaki kálvinista prédikátor, ugyanez év advent 4. vasárnapján a veszprémi székesegyházban több különböző helyről származó kálvinista és felekezet nélküli személy,⁵³ 1749 Péter és Pál napján ugyanott a hoboli kálvinista prédikátor⁵⁴ áttérése alkalmával mond beszédet. Ezekben a prédikációkban Bíró az áttérteket áldásban részesíti,⁵⁵ példaként állítja a még „*lelki vakságban sinylődők*” elé, az áttért prédikátorok tanultságára, magas életkorára hivatkozik, s különösen az „*igazságot már megismerő, de még kálvinista név alatt lappangó*”-kat ostromozza.⁵⁶ Az áttért lakosságú településekre többször visszatér, mint például Felsőörsre, ahol 1756-ban mondott beszédében ellentétet építve többek között ezt mondja: „*valamikor setétség voltatok, most pedig világosság az úrban*”, majd az adott helyzetre az eltévedt juh és a jó pásztor hasonlatát alkalmazza,⁵⁷ ami arra enged következtetni, hogy kétség merült fel benne az áttértek hitbeli álhatatossága felől. Ha valamilyen ok miatt nem vehet részt egy jelentős egyházi eseményen, prédikációnak is beillő hosszú buzdító levelet küld, amit a jelenlévőknek felolvasnak. Így például a nagyberényi plébános beiktatása alkalmával 1746-ban kelt kinevező levelében a hívek kötelességeinek felsorolása közben így ír: „*azok is, akik nem a mi aklunkból valók, semmi gonoszat felöletnek ne mondhassanak, sőt inkább azoknak is lelki épületére legyen a ti keresztényi jámbor, és istenes magatok viselése.*”⁵⁸ Az így kinevezett Benignus Farkas ferences szerzetes Bíró egyik kedvelt embere lehetett, mert még ugyanebben az évben sümegi gárdiánnak nevezi ki. A magyarázatot sírfelirata adja, a-

mely szerint életében több, mint 2000 eretneket térített a katolikus hitre.⁵⁹

Ez az adat egyben átvezet Bíró pasztorációs munkájának a protestantizmushoz fűződő viszony szempontjából meghatározó területéhez, a tulajdonképpeni térítő tevékenységhez. Az előbbieket már rávilágítottak arra, hogy Bíró nem lehet egyszerűen erőszakos térítőnek nevezni, eszköztára ennél lényegesen változatosabb volt. Térítő tevékenysége az összes nem katolikus felekezetre kiterjed, az egyházmegyéjén kívüli területekről és olyan társadalmi csoportokból is vannak áttérői, amelyekre erőszakkal nem lehetett hatni. Egyik körlevelében így utasítja plébánosait a katolikus hitről más felekezetre áttértekké váló bánásmódra: „*Ha valamelyik hitelhagyó tisztí fenyítőszek elé kerül, az ilyenekhez tüstént Krisztus gyengédségével és szelídségével közelítsen a plébános, kedvességgel oktassa őt a hit alapelemeire, és így vezesse vissza Krisztus aklába. Aki ingadozik, azt kolostorba, szemináriumba, illetőleg plébánosokhoz, iskolamesterekhez juttassák, a hit elemeire oktassák, ruhával, élelemmel lássák el, magasabb tanulmányokra segítsék. Ha pedig ehhez nincs tehetsége, adják jó katolikus iparosokhoz mesterségre. A vegyesvallású szülőket kedveskedve vegyék rá, hogy gyermekeik katolikus vallásúak legyenek.*”⁶⁰ Az áttérteket megkülönböztetett gondossággal vette körül: a volt lelkészek közül többet udvarában tartott, ellátott vagy máshol helyezett el, az egyik áttért iskolamesternek pénzt küld, a gondozatlan vagy másvallásúak nevelésére jutott katolikus vagy más felekezethez tartozó elhagyott gyermekeket pedig Sümegre vitette és ott gondoztatta. Hogy mennyire tisztában van ezeknek az áttéréseknek a távolabbi mozgósító hatásával, mutatja az az adat, amely szerint az egyik áttért kálvinista lelkész vizitációs körútjain magával vitte.⁶¹ Saját rokonai áttérését az 1746-ban karácsony napján Veszprémben mondott prédikációjában színpadi elemektől sem mentesen így adja elő: „*Midőn így püspöki öltözetben prédikállanék itten és ilyenképpen szölitám meg az édes atyámmal egy testvér, hatvanegy esztendő Padányi Bíró János bátyámat is: Járullyatok hozzája és világosodgyatok meg. Aki is ezen szókat hallván, legottan az egész nép előtt Istók jóval együtt színem elejében járulván, és ott letérdepelve, égő gyertyákat tartván kezükben, és kezeikkel az én ölemben lévő szent evangéliomot illet-*

vén, a Kalvinus tévelygésének setéségébül a római közönséges igaz hitnek világosságára jöttek: melyrül is nyilvánossan vallást tévén, és a Kalvinus bolyongásának ellene mondván, a Krisztus szent testét is az én kezeimbül mind a ketten magokhoz vették.”⁶²

Bíró természetesen nemcsak maga térített, hanem kanonokjait is térítő útra küldte, ha meghallotta, hogy a protestáns prédikátor valahol meghalt vagy elment. Példája másokra is hat az egyházmegyében és annak határain túl is. Többször előfordult azonban, hogy ez a térítő törekvés erélyes ellenállásba ütközött, mint például Lovason, ahol az érkező kanonokokat és kíséretüket az asszonyok sóprúkkal kergették ki a faluból.⁶³ Az áttértek számáról a Rómába küldött két püspöki jelentés, valamint más források összevetése alapján kaphatunk némi képet, az adatok azonban nem mindig pontosak és néha ellentmondanak egymásnak. Az 1752. évi jelentés szerint az áttértek száma az egyházmegye területén Bíró püspökségétől kezdve összesen 2524 fő,⁶⁴ ehhez járul az 1757. évi jelentés szerint további 1250 személy,⁶⁵ ami jól mutatja, hogy a térítések lendülete Bíró püspöki idejének második felére valamelyest alábbhagy. Az 1752. évi jelentés szerint Bíró saját munkája révén összesen 145-en katolizáltak.⁶⁶ Az áttértek nem mind tartanak ki a katolikus hit mellett: a források 1757–1762 között például 200 protestáns hitre visszatérőt említenek.⁶⁷ Az 1752. évi jelentés rendszertelen adatai a nem katolikus lakosságról területi bontást nem tesznek lehetővé,⁶⁸ az 1757. évi jelentés viszont az áttértek számát területi és felekezeti bontásban is közli,⁶⁹ a nem katolikus felekezethez tartozók összlétszámára pedig csak következtetni tudunk. 1752-ben az egyházmegyében összeírt összlélekszám megközelíti a 150 ezret, 1757-ben pedig mintegy 115 ezer katolikusról adnak számot. Ezeket az adatokat hitelesnek elfogadva tehát a lakosságnak ekkor már csak alig valamivel több, mint egyötöd tartozik valamelyik nem katolikus felekezethez. Az áttértek számának területi bontása az 1757-es jegyzékben a térítések intenzitásának területi ingadozása mellett a nem katolikus felekezetek arányának helyi eltéréseire és a térítések asszimilációjának felekezetek közti különbségére is utal. Eszerint a legtöbb áttérőt a veszprémi esperességben jegyezték fel, ennél valamivel kisebb az áttértek száma a palotai, fehérvári, segesdi, tapolcai és kanizsai esperesi kerületben, a ráckevei, budai,

kaposi, keszthelyi és zalaegerszegi esperességekben pedig még ennél is kevesebb. Az áttértek felekezeti megoszlását vizsgálva a reformátusok összességükben kb. egyharmados többséggel szerepelnek az evangélikusokkal szemben, a fehérvári, tapolcai, kanizsai és keszthelyi esperességben azonban az evangélikusok vannak kisebb-nagyobb többségben. Ezeknek az adatoknak további területi bontására nincs mód, de összevetésük az ugyanerre a területre vonatkozó, nagyrészt még kiadatlan Padányi-féle vizitációkkal és protestáns összeírásokkal további következtetésekre adhat lehetőséget.^{69a} Másfelől az értelmezésnél figyelembe kell venni azt is, hogy a regisztrált áttérések száma datai jól kiegészítik az egyházszervezet átalakulása alapján arról a folyamatról rajzolt képet, melynek során nem utolsó sorban éppen Bíró tevékenysége révén a Dunántúlnak ezen a részén a 17. század végétől kezdődően a felekezetek közti határok eltolódnak, a homogén protestáns területek vallási egysége meg bomlik, a katolikusok és protestánsok közti arány megváltozik, s a korábbi protestáns többséggel szemben fokozatosan a katolikusok jutnak túlsúlyra.

5. Egyházpolitikai háttér

Ha most egy pillantást vetünk Bíró Márton nem katolikus felekezetekkel való kapcsolatának udvari megítélésére, sajátos kettősséget tapasztalunk, ami fényt vet az állam és az egyház közti viszony alakulására és utal arra az alapvető szemléletváltozásra is, amely Bécs egyházpolitikáját ebben az időszakban jellemezte. Bíró pályájának felfelé ívelése és püspöksége első éveinek pozitív állami értékelése arra enged következtetni, hogy összhangban van kora eszméivel. Egyrészt valóban ez az az időszak, amikor nemcsak Ausztriában, hanem a Habsburg-birodalom más részeiben is újjáélednek az ellenreformációs tendenciák.⁷⁰ Erdélyben például a rekatolizációs folyamat udvari támogatással az 1730-as, 1740-es években éri el tetőpontját, de még 1774-ben is sor kerül protestáns paraszti királyi rendeletre történő áttelepítésére a birodalom egyik részéből a másikba.⁷¹ Másfelől azonban megfigyelhető, hogy az ekkor szembenálló katolikus és protestáns törekvéseknek már nem a különböző felekezetek állami támogatással történő konfrontációja volt a célja, hanem az állam és a katolikus egyház látszólagos egyetértésének formájában már az állam és az egyház közti

kapcsolat reformjának, a kettő szétválasztásának tendenciái jelentkeztek.⁷² Elkezdődik az uralkodói hatalom vallási eredetéről és az állam szerepéről alkotott felfogás megváltozása, s az uralkodóház egyre szélesebb önállóságra törekszik az egyházi ügyek intézésében.⁷³ A bécsi kormányzat egyre inkább ellenzi a vallási béke bármilyen megzavarását⁷⁴ (így például az Enchiridionot megelőző és követő évtizedekben kiadott hasonló szellemű protestáns ellenes röpiratokat is elkobzó királyi rendelet sújtja), és fokozódó mértékben magának igyekszik fenntartani az egyházpolitikai kérdések intézését. Bécs Rómához fűződő viszonya függetlenebbé válik, s a katolikus egyház fokozatosan instrumentalizálódik az állam kezében. Az új egyházpolitikai felfogásnak kezd részévé válni a vallási tolerancia gondolata, amely már a század harmadik évtizedétől felmerült a Habsburg-birodalom különböző részein felfedezett titkos protestáns mozgalmakkal kapcsolatban.⁷⁵

A vallási tolerancia gondolatának jelentkezését szélesebb társadalmi, politikai, gazdasági összefüggésekben vizsgálva Európa abszolutisztikus berendezkedésű államaiban a 17–18. században különböző modellek figyelhetők meg. Az adott helyzetben érvényesülő modellt többnyire az államhatalom, az uralkodó egyház, a különböző társadalmi csoportok és a köztük lévő viszony jellemzői határozzák meg. Ezek közül fontos tényezőnek számítanak az államhatalom politikai stabilitása, az államegyház önállósága és gazdasági ereje, valamint a külpolitikai helyzet és az uralkodó felekezeten kívüli felekezetek nemzetközi kapcsolatai.⁷⁶ Mind ezt a vizsgált jelenségre alkalmazva a Habsburg-birodalom az állam politikai legitimitációja egészen Mária Teréziáig vallási fogalmakkal történt.⁷⁷ Amikor azonban a Monarchia hivatali szerkezetének központosító átszervezésével megkezdődött az állami berendezkedés és irányítás, a hatalom szerkezetének átalakulása és a vallási tartalmak kiüresedése, ugyanakkor széles körű társadalmi, gazdasági reformtevékenység indul, ez a folyamat legitimitációs krízist eredményezett először az uralkodó elit körében, majd pedig a társadalom egyre szélesebb rétegeiben. A vallási türelem gondolatának előtérbe kerüléséhez jelentősen hozzájárult az a tény, hogy stabilitásának megőrzése, a politikai és vallási konfliktusok együttes jelentkezésének elkerülése érdekében az államhatalom a korábban háttérbe szorított felekezeteknek egyre szélesebb mozgásteret tett lehetővé.⁷⁸ Ehhez járul, hogy időköz-

ben a katolikus egyházon belül is túlsúlyra jutott a protestantizmussal szemben türelmet tanúsító álláspont: a Biró Márton előtti és alatti időszakban a magyar püspökök a protestánsok jogait biztosító törvényeket egyikét kivételtől eltekintve igyekeztek megtartani.⁷⁹ Ilyen egyházpolitikai háttér előtt érthető, hogy a 17. század eretnek-szemléletét és -gyakorlatát felújító Biró protestáns ellenes törekvései egyre inkább anakronisztikussá válnak, szélsőséges nézetei és eszközei udvari és katolikus egyházi körökben is egyre kevesebb megértésre találnak.

6. Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, Biró Márton és a protestantizmus kapcsolatának vizsgálata jó alkalmat kínált annak a folyamatnak a bemutatására, melynek során egy átmeneti korszakban élő, elveiben és gyakorlatában egy korábbi korszakra visszanyúló egyházi vezető a megváltozott társadalmi és egyházpolitikai viszonyok következtében szembekerül saját kora kibontakozó eszméivel. A jelenségről igyekeztünk nem az egykorú szereplők, egyik vagy másik felekezet egyoldalúságával ítélni, hanem arra figyeltünk, hogy a különböző felek hogyan és miért kerültek szembe egymással. Biró egyházi regenerációs törekvéseit származásán és életpályáján kívül érthetővé teszi az a tény, hogy a török uralom alatt állt országrészben jelentős késéssel, tulajdonképpen csak az ő idejében kezdődhetett meg az az ellenreformációs folyamat, amely az ország többi részében már a 17. században végbement. Felfigyelt arra, hogy a török alól felszabadult területen a katolikus egyházi szervezet helyreállítása vonatottan halad, melynek következtében a Dunántúlon kialakult a különböző felekezetek viszonylag békés egymás mellett élése. Ebbe a helyzetbe nyúlt bele radikális eszközökkel, de az uralkodó körökben ekkor már a felvilágosodás eszméi terjedtek, s törekvései nem illettek bele az időközben megváltozott egyházpolitikai koncepcióba sem. Tevékenysége nyomán jelentős változások következtek be a Dunántúli vallási térképén, az általa közvetített kulturális megnyilvánulások számos vonatkozásban több évtizedre meghatározták a dunántúli népi katolicizmus arculatát. Sorsa paradigmatiságát, s a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthul-

lása mellett előre vetíti a vallási türelem elvének törvénybe iktatását és a felvilágosodás áramlatának szélesebb körű érvényesülését.

JEGYZETEK

1. THURY Etele 1902. 50–63.
2. THURY Etele 1886. 950–952.
3. ZSILINSZKY Mihály 1907. 364–365., 519., vö. RÉVÉSZ Imre 1925. 49.
4. ZSILINSZKY Mihály 1907. 408.
5. Ibidem 443.
6. BIRÓ Sándor–SZILÁGYI István 1949. 191–192.
7. HORNIG Károly 1903. 219–374.
8. PEHM József 1934. 60., MALYUSZ Elemér 1939. 506. 49. j.
9. HERMANN Egyed 1973² 297–298.
10. Ibidem 361.
11. HERMANN E. 1973² 362., vö. PEHM J. 1934. 230.
12. MARCZALI Henrik 1898. 334–335.
13. Ibidem 336–337., vö. LADÁNYI Sándor 1972.
14. HÖMANN Bálint–SZEKFÜ Gyula 1943⁷. 548.
15. Ibidem 373–374.
16. Vö. PEHM József 1934. 367–368., HORNIG Károly 1903. 10. 1. j.
17. KOSÁRY Domokos 1983². 88.
18. A továbbiakhoz vö. PEHM József 1934.
19. Vö. PETRÁK Mihály 1949. 12–13.
20. PFEIFFER János 1947. 12–23.
21. PADÁNYI BIRÓ Márton 1750.
22. PEHM József 1934. 119.
23. PETRÁK Mihály 1949. 15., 20., 24.
24. PEHM József 1934. 457–458.
25. Ibidem 458–462.
26. Ibidem 462–463., vö. TÓTH Endre 1940. 23–25.
27. PEHM József 1934. 179., vö. BALOGH József 1944–1946.
28. PFEIFFER János 1947. 14., PETRÁK Mihály 1949. 17., 43.
29. PEHM József 1934. 464–465.
30. Ibidem 221–223., vö. BOZSOKY Pál Gerő 1983. 110–112.
31. A továbbiakban: PEHM József 1934. 137–154.
32. CORETH, Anna 1982². 15–16.
33. PADÁNYI BIRÓ Márton 1754.
34. PADÁNYI BIRÓ Márton 1747
35. PADÁNYI BIRÓ Márton 1754. 422–423., 427., 670.
36. PEHM József 1934. 148–149.
37. Ibidem 348.
38. PADÁNYI BIRÓ Márton 1756. 76.
39. PADÁNYI BIRÓ Márton 1761. 894.
40. Ibidem 246–261.
41. PADÁNYI BIRÓ Márton 1762. 37.
42. PADÁNYI BIRÓ Márton 1760. Aa2.
43. Ibidem Aa2., 1761. 369–370.
44. Ibidem Ll–Nn., Mm. 2.

45. Ibidem Ddd–Eee2.
 46. Ibidem Li2–Ll.
 47. PADÁNYI BIRÓ Márton 1761. 923.
 48. PADÁNYI BIRÓ Márton 1760. Pp2–Qq2.
 49. Ibidem Rr–Ss.
 50. Ibidem Ss–Tt.
 51. Ibidem Tu2–Uu2.
 52. Ibidem Uu2–Yy2.
 53. Ibidem Yy2–Aaa2.
 54. Ibidem Aaa2–Ddd.
 55. PADÁNYI BIRÓ Márton 1756. 239.
 56. PADÁNYI BIRÓ Márton 1760. Rr2., Tt2., Xx., Ddd.
 57. Ibidem Nn–Pp.
 58. SOMOGYI György 1865. 153.
 59. Ibidem 154.
 60. PEHM József 1934. 152. 5. j.
 61. Ibidem 150–153.
 62. PADÁNYI BIRÓ Márton 1747. 83–84.
 63. PEHM József 1934. 154.
 64. HORNIG Károly 1903. 296.
 65. Ibidem 318–320.
 66. Ibidem 289–290.
 67. PEHM József 1934. 424.
 68. HORNIG Károly 1903. 239., 270.
 69. HOIDEM 318–320.
 69a. HORVÁTH József 1975.
 70. KOVÁCS, Elisabeth 1986. 138–139.
 71. LIEBMANN, Maximilian 1987. 54.
 72. KOVÁCS, Elisabeth 1986. 139.
 73. Ibidem 137.
 74. VANYÓ Tihámér 1986. 114.
 75. Ibidem 46–47.
 76. FULBROOK, Mary 1984.
 77. CORETH, Anna 1982². 69.
 78. Vö. MÁLYUSZ Elemér 1939. 112–114., RAVASZ Boriska 1935.
 79. HERMANN Egyed 1973². 360–361.

NYOMTATOTT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- BALOGH József: Tíz esztendő Somogy megye vallási harcaiból. (1740–1750) 1944–1946. Regnum. 31–39.
 BIRÓ Sándor–SZILÁGYI István (szerk.): A magyar református egyház története. Budapest. 1949.

TIBOR TÜSKÉS ÉVA KNAPP

Figur und Tätigkeit von Herm Bischof Márton PADÁNYI BIRÓ und seine Wirkung auf das Religionsleben wurde lange sehr unterschiedlich beurteilt. Wenn man das Verhältnis des Herrn Bischofs zum Protestantismus untersucht, kann man demonstrativ den Prozess darstellen in dem ein in Theorie und Praxis konservativer geistlicher Würdenträger in einer Übergangsepoche mit den modernen Ideen seiner Zeit konfrontiert. Seine Regenerationsanstrebungen stammen aus seiner Herkunft und Lebensbahn sowie die Gegenreformation konnte im von Türken

- BOZSOKY Pál Gerő: Adalékok Segesd nemzeti és vallási történetéhez. Párizs. (Kézirat) 1983.
 CORETH, Anna: Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock. Wien. 1982²
 FULBROOK, Mary: Legitimation Crises and the Early Modern State: the Politics of Religious Toleration. In: GREYERZ, Kaspar: (Ed.) Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. London–Boston–Sydney. 1984. 146–156.
 HERMANN Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München. 1973²
 HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula: Magyar történet. IV. Budapest. 1943⁷
 HORNIG Károly: Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója. Veszprém, 1903.
 HORVÁTH József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök egyházi látogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei. 1975. 235–248.
 KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest. 1983²
 KOVÁCS, Elisabeth: Die österreichische Kirche im Zeitalter des Barock. In: FEUCHTMÜLLER, Rupert–KOVÁCS Elisabeth (Hgg.): Welt des Barock. Wien–Freiburg–Basel. 1986. 123–140.
 LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy megyében. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 3. 1972. 91–118.
 LIEBMANN, Maximilian: Kirchliche und religiöse Verhältnisse in der Steiermark vom ausgehenden 15. Jahrhundert bis Joseph II. In: VALENTINITSCH, Helfried (Hg.): Hexen und Zauberer. Die grosse Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark. Graz–Wien, 1987. 43–57.
 MARCZALI Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszuszig (1711–1815). Budapest, 1898.
 MÁLYUSZ Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest. 1939.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Lelket őriző látogatás, az az: . . . a Szent Háromságnak angyali olvasója . . . Buda. 1747.

HERR BISCHOF MARTON BIRÓ VON PADÁNYI UND DIE PROTESTANTE RELIGION IN PANNONIEN.

bereits befreiten Landteil mit Wesentlicher Verspätung nur während seine Amtszeit (1745–1762) gestartet werden. Dieser Vorgang wurde in anderen Landesteilen schon im 17. Jahrhundert durchgeführt.

Er hat gemerkt dass in den von den Türken befreiten Gebieten die Rekatholisierung nur sehr langsam ging und im Pannonien war eine relativ friedliche Koexistenz der verschiedenen Religionen. Er hat in diesem Zustand mit sehr radikalen Methoden hineingemischt, aber in den Hofkreisen haben sich schon die

- PADÁNYI BIRÓ Márton: Enchiridion Martini Bironii Padáni episcopi Wesp-
rimiensis, de fide, haeresiarichis, ac
eorum affectis . . . Jaurini. 1750.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Angyali Társaságnak Szövetsége . . . Győr. 1754.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Micae, et Spicae Evangelico–Apostolicae, Avagy evangyéliomi Kenyér Mor'zálékok, és Apostoli Buza–Kalászok. Győr. 1756–1762.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generalis canonicae visitationis diaecesis Wesp-remiensis. Jaurini. 1760.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Ünnepe-napokon Diaetáknak alkalmatosságával, s egyéb jeles napokon mondatott . . . prédikációk . . . Győr. 1761.
 PEHM József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934.
 PETRÁK Mihály: Acsády Ádám veszprémi püspöksége. Veszprém, 1949.
 PFEIFFER János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházi látogatásai (1554–1760) Veszprém, 1947.
 RAVASZ Boriska: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében. (1760–1780) Budapest, 1935.
 RÉVÉSZ Imre: A magyarországi protestantizmus történelme. In: A magyar történettudomány kézikönyve. (Szerk.: Hóman Bálint.) III. 4. Budapest, 1925.
 SOMOGYI György: Biró Márton levele. Magyar Sion. 1865. 152–154.
 THURY Etele: A zánkai ev. refor. egyház rövid története. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1886. 949–954., 980–985., 1016–1020., 1079–1083., 1110–1114.
 THURY Etele: Árva ekklesiák a veszprémi ref. egyházmegyében. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1902. I. 50–63.
 TÓTH Endre: A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Csurgó. 1940.
 VANYÓ Tihámér: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1787. Budapest. 1986.
 ZSILINSZKY Mihály (szerk.): A magyar-honi protestáns egyház története. Budapest, 1907.

Ideen der Aufklärung verbreitet. Seine Anstrengungen passten nicht zu den veränderten Kirchenkonzeption. Durch seine Tätigkeit wurde die Kirchenlandkarte Pannonien wesentlich modifiziert, die durch ihm vermittelten kulturellen Erscheinungen für mehr Jahrzehnten den volkstrachtlichen Katholizismus in Pannonien bestimmten. Sein Schicksal hat paradigmatischer Wert. Neben der Zerfall der Klassischen Barockformen der Religion zieg das Gesetz der Religions-toleranz und die breite Durchsetzung der Aufklärung vor.